

ks. dr hab. Piotr Towarek
Katedra Teologii Pastoralnej i Katechetyki
Wydział Teologii
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ

ks. mgr. lic. Łukasza Golca pt. Sakramenty i sakramentalia w agendach liturgicznych diecezji polskich (1963-2021) a posoborowa reforma liturgiczna (Lublin 2025, ss. 357) napisanej pod kierunkiem ks. dr. hab. Piotra Kulbackiego, prof. KUL

Konstytucja o liturgii Soboru Watykańskiego II wskazuje na potrzebę badań teologicznych i historycznych nad liturgią (KL 16), by poprzez szczegółową analizę poznać, a jednocześnie ocalić od zapomnienia i zachować dla potomnych całą zdrową tradycję Kościoła (KL 23). Odpowiedzią na te postulaty są prowadzone w ciągu ostatnich dziesięcioleci prace naukowe skupiające się na dawnych i współczesnych księgach liturgicznych (por. KL 25). Przykładem mogą być tutaj opracowania autorstwa ks. prof. Władysława Nowaka (UWM Olsztyn) i jego uczniów, zawarte w publikacji zbiorowej pt. *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej (1574-1939)*, red. W. Nowak, Olsztyn 1999. We wskazany nurt refleksji naukowej wpisuje się także rozprawa doktorska ks. mgr. lic. Łukasza Golca zatytułowana: *Sakramenty i sakramentalia w agendach liturgicznych diecezji polskich (1963-2021) a posoborowa reforma liturgiczna* (Lublin 2025, ss. 357). Promotorem rozprawy jest ks. dr hab. Piotr Kulbacki, prof. KUL.

We wstępie dysertacji autor wyjaśnia co rozumie pod pojęciem agendy liturgicznej (termin ten bierze swój początek od księgi liturgicznej z X wieku). Ks. Golec przypomina jednocześnie, że zebrane przez niego a funkcjonujące w duszpasterskiej praktyce Kościoła w Polsce agendy, zawierają oprócz tekstów zaczerpniętych z obowiązujących dziś ksiąg liturgicznych, formularze nabożeństw i modlitw zaliczanych do pobożności ludowej (*pia exercitia*). Nie są to więc księgi liturgiczne, ale agendy rozumiane jako podręczniki, czy też rodzaje pomocy duszpasterskiej. I to one właśnie są, jako niezbadane dotychczas, przedmiotem zainteresowania doktoranta. Komunikuje on bowiem, że celem jego rozprawy doktorskiej jest „pogłębienie historyczno-liturgiczne i ocena treści agend wykorzystywanych podczas celebracji” (s. 25). Jak wskazuje ks. Golec, chodzi tu przede wszystkim o porównanie zgromadzonych przez niego agend diecezjalnych z obowiązującymi obecnie księgami liturgicznymi oraz dokumentami Kościoła, z wykorzystaniem opracowań jakie wpisują się w kontekst posoborowej odnowy liturgicznej. Za problem badawczy przyjął więc doktorant pytanie: w jakim stopniu treści polskich agend liturgicznych, dotyczące sakramentów, sakramentaliów i liturgii pogrzebu są zgodne z duchem Soboru Watykańskiego II? Jednocześnie zaznaczył, że jego praca ma wskazać także ewentualne niedoskonałości w badanych agendach (formułach, tekstach, schematach), związane z niedostatecznym dostosowaniem ich do soborowej reformy. We wstępie pracy autor próbuje wyjaśnić też przedział czasowy, który zawarty został w temacie. Dowiadujemy się tu wprawdzie, że rok 1963 to granica powiązana z promulgowaniem Konstytucji o liturgii, jednak nie wiemy nadal co oznacza i skąd się wziął rok 2021. Można się tylko domyślać, że chodzi tu o datę wydania

ostatniej z agend diecezjalnych (diecezja koszalińsko-kołobrzeska). Ten brak należy uzupełnić, zwłaszcza z myślą o publikacji książkowej.

Lektura rozprawy potwierdza, że autorowi udało się zrealizować zamierzony plan i cel. Zadania tego podjął się przeprowadzając wnikliwą analizę zgromadzonych dokumentów, zwłaszcza zaś wspomnianych już agend diecezji Kościoła w Polsce. Kolejnym etapem było porównanie (liturgika porównawcza) zebranego zbioru z obowiązującymi dziś księgami liturgicznymi oraz zapisami takich dokumentów jak np. wskazana już wyżej Konstytucja o liturgii, *Kodeks Prawa Kanonicznego*, a zwłaszcza *Katechizm Kościoła Katolickiego*, *Dyrektorium o pobożności ludowej*, encykliki i adhortacje papieskie, czy też instrukcje i zbiory prawa liturgicznego Konferencji Episkopatu Polski. Jak sam podkreśla, te dokumenty posoborowej odnowy liturgicznej stanowią weryfikator treści badanych przez niego podręczników diecezjalnych (s. 11, 13).

Warto zaznaczyć, że badane przez ks. Golca zagadnienia interesują go od dłuższego czasu, co potwierdza znajdujące się w zestawie bibliografii jedno z autorskich opracowań, a także inne jemu podobne (np. *Msza święta prymicyjna według posoborowych dokumentów Kościoła w Polsce*, „*Studia Gdańskie*” 47(2020), s. 55-66; *Między nonszalancją a rubrycyzmem. Znaczenie postrzegania przepisów prawa liturgicznego w celebracji Eucharystii*, w: *Eucharystia w życiu i posłannictwie Kościoła*, red. D. Kiełb, A. Pawlak, Rzeszów 2021, s. 217-231; *Patriotyzm w liturgii: miejsce i sposób upamiętnienia wydarzeń historycznych w celebracji*, „*Teologia i człowiek*” 55(2021)3, s. 37-51; *Obrzęd błogosławieństwa pokarmów wielkanocnych a przeżywanie tajemnic roku liturgicznego. Celebrazione rodzinna czy parafialna?*, w: *Teologia dialogu. Drogi współpracy wiary i nauki w czasie pandemii Covid-19*, red. Ł. Golec, Lublin 2022, s. 111-124). Szkoda, że przynajmniej niektóre z nich nie zostały przywołane w omawianej tutaj dysertacji.

1. STRUKTURA I TREŚĆ ROZPRAWY

Rozprawa doktorska ks. Golca obejmuje 357 stron wydruku komputerowego w formacie A4 i składa się ze: streszczenia, spisu treści, wykazu skrótów, wstępu, sześciu rozdziałów, zakończenia oraz wykazu bibliografii. Podział na sześć rozdziałów należy uznać za logiczny i uzasadniony.

Rozdział pierwszy stanowi rodzaj ogólnego wprowadzenia do kolejnych rozdziałów. Doktorant umiejętnie i zwięźle naszkicował tu proces kształtowania się w dziejach Kościoła sakramentów i sakramentaliów (figury sakramentów w Starym Testamencie, pojęcie *mysterion* w Nowym Testamencie, sakramenty w pierwotnym Kościele, rozwój teologii sakramentów i sakramentaliów do Soboru Trydenckiego i po nim, sakramenty i sakramentalia w odnowie liturgicznej *Vaticanum II*, zwłaszcza zaś w księgach liturgicznych).

Rozdział drugi recenzowanej dysertacji jest największą jej częścią. Ks. Golec skupia w nim naszą uwagę na sakramentach inicjacji chrześcijańskiej. Najpierw omawia sakrament chrztu i powiązane z jego celebracją obrzędy, znajdujące się w polskich agendach liturgicznych (odnowienie przyrzeczeń chrzcielnych, błogosławieństwo rocznego dziecka). W części dotyczącej sakramentu bierzmowania oprócz teologii *Vaticanum II* ukazane zostały też odnalezione w agendach: nabożeństwo posłania animatorów, nabożeństwa Słowa Bożego dla kandydatów do bierzmowania, a także liturgia tego sakramentu. Przy omówieniu rytów

zawartych w agendach cenne jest tutaj przywoływanie fundamentów, z których czerpią (Biblia, pisma wczesnochrześcijańskie, średniowieczne księgi liturgiczne). Dużą część rozdziału zajmuje omówienie obrzędów powiązanych z sakramentem Eucharystii. Ks. Golec z wielkim zaangażowaniem opisuje tu najpierw kształtowanie się kultu eucharystycznego, a więc rodzący się we wspólnotach chrześcijańskich zwyczaj przechowywania Najświętszego Sakramentu oraz udzielania Komunii poza Mszą, przywołując: Kanony św. Atanazego, list Dionizego z Aleksandrii, Apologię św. Justyna, *Traditio Apostolica*, akta męczenników, a także księgi liturgiczne oraz kanony Soboru Laterańskiego IV. Przykładem kultu Eucharystii poza Mszą są też procesje teoforyczne oraz adoracje Najświętszego Sakramentu, których wartość duchowa potwierdzona została przez Sobór Trydencki (s. 80-81), *Rituale romanum* 1614, a na gruncie polskim rytuał z 1927 roku (s. 82). Szczegółowy opis Komunii poza Mszą wg rytuału z 1957 r. wydaje się tu chyba niekonieczny i chyba za obszerny (s. 83). Kluczowe jest tutaj natomiast przypomnienie co ważnego w ten temat wnoszą: Konstytucja o liturgii, a zwłaszcza wydana w 1985 r. księga *Komunia Święta i kult tajemnicy Eucharystii poza Mszą świętą* (s. 88-90), czy też instrukcje Episkopatu Polski. Ta długa i może nawet nieco męcząca dla czytelnika refleksja jest celowa, gdyż otwiera szerszą perspektywę, w której możemy ujrzyć materiał dotyczący kultu eucharystycznego jaki ks. Golec odnalazł w agendach diecezjalnych. Chodzi tu najpierw o jakże ważną w życiu każdej parafii organizację uroczystości Pierwszej Komunii (nie wiem dlaczego autor posługuje się przy jej historycznym objaśnieniu niemieckim tekstem *Traditio Apostolica*, s. 93, przypis 463, skoro mamy dziś polskie tłumaczenia), powiązanej z przygotowaniem np. śpiewów, czytań mszalnych, odnowienia przyrzeczeń chrzcielnych, modlitwy wiernych (z udziałem dzieci i dorosłych, s. 104-105), czy też procesji z darami. Agendy proponują również organizację nabożeństwa popołudniowego tego samego dnia (s. 107, np. o charakterze maryjnym, albo z adoracją eucharystyczną). W wielu podręcznikach zaleca się także formę rocznego przygotowania do tej uroczystości. Doktorant wskazuje na nadużycia i przeakcentowanie niektórych elementów w tych propozycjach duszpasterskich. Przybliży nam również to, co zgromadzone przez niego podręczniki liturgiczne mówią na temat obchodu tzw. białego tygodnia, rocznicy Pierwszej Komunii, a także adoracji eucharystycznej oraz procesji z Najświętszym Sakramentem, zwłaszcza tej, która organizowana jest w uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa. W tym przypadku ks. Golec nawiązuje m.in. umiejętną polemikę z redaktorami katowickiej agendy liturgicznej, którzy zamieścili w niej perykopy Ewangelii i modlitwy inne, aniżeli te znajdujące się w obowiązującej księdze liturgicznej.

Rozdział trzeci dysertacji opowiada o sakramentach uzdrowienia. Są nimi: sakrament pokuty i pojednania oraz sakrament namaszczenia chorych. Tu również został zachowany wcześniejszy schemat prowadzenia refleksji. Doktorant najpierw skupia swoją uwagę na dziejach kształtowania się chrześcijańskiej pokuty (Stary Testament, *Didache*, *Pasterz Hermasa*, tertuliański traktat *O pokucie*). Przypomina też co mówią na ten temat dawne księgi liturgiczne (Sakramentarz Gelazjański, *Rituale romanum* 1614), a także ważne w tym przypadku dekrety soborów: IV Laterańskiego, Florenckiego, Trydenckiego. Ta wędrówka poprzez dzieje liturgii i prawa kościelnego prowadzi czytelnika do aktualnego dziś nauczania Soboru Watykańskiego II, Konstytucji o liturgii, a potem do przesłania, jakie o sakramencie pokuty i pojednania odnajdujemy w *Kodeksie Prawa Kanonicznego* oraz w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*. Zwieńczeniem tej refleksji jest zwięzłe zaprezentowanie wydanej po *Vaticanum II* księgi *Ordo*

paenitentiae (1973; wersja polska 1981). W oparciu o te przemyślenia ks. Golec pokazuje elementy celebracji związanych z sakramentem pokuty, które zamieszczono w agendach diecezjalnych. Są to przede wszystkim schematy tzw. nabożeństw pokutnych. Doktorant pokazuje ich bogaty wybór w omawianych agendach, dzieląc je na celebracje okresowe (Adwent, Wielki Post), tematyczne (trzeźwość, wyzwolenie z nałogów) oraz związane z kategorią wiekową (dzieci, młodzież, chorzy). W konkluzji paragrafu ks. Golec zauważa, że w polskiej edycji obrzędów sakramentu pokuty analizowane przez niego celebracje nazywane są „nabożeństwami”, co jak twierdzi wymaga uporządkowania.

Podobny schemat prowadzenia refleksji został zachowany przy namaszczeniu chorych. Wydaje mi się, jednak że informacja o pierwszej (a także drugiej) polskiej edycji rytuału „Sakramenty chorych” powinna znaleźć się nie w przypisach, ale w głównym tekście (tak jak w przypadku sakramentu pokuty). Zaprezentowany przez ks. Golca rys historyczny jest tutaj także punktem wyjścia do właściwego spojrzenia na to, co o sakramencie namaszczenia chorych mówią zgromadzone przez niego agendy liturgiczne. Odnajdujemy w nich np. schematy organizacji dnia osób chorych w parafii, gdzie centralne miejsce ma zajmować Msza święta połączona z udzieleniem sakramentu namaszczenia, albo celebracja pokutna dla chorych. Poza tym, niektóre z dokumentów proponują formuły błogosławieństwa osób cierpiących, np. poprzez nałożenie rąk, albo Najświętszym Sakramentem (np. błogosławieństwa lourskiego), a także formuły modlitw o umocnienie w cierpieniu, czy też w konkretnych stanach choroby (dzieci, starsi, nieuleczalnie chorzy, umierający). W konkluzjach ks. Golec trafnie zauważa, że przywołane treści wpisują się dobrze w dzieło odnowy liturgicznej *Vaticanum II*.

W rozdziale czwartym doktorant ukazuje obrzędy powiązane z sakramentami w służbie komunii (por. KKK): sakramentem święceń i sakramentem małżeństwa. Cennym jest, że przywołuje w tym miejscu osobę znakomitego liturgisty ks. prof. Jerzego Józefa Kopcia, który objaśniał podany przez *Katechizm Kościoła Katolickiego* termin „sakramenty w służbie komunii” sformułowaniem „sakramenty w służbie wspólnoty”. W ramach wprowadzania czytelnik rozprawy otrzymuje i w tym przypadku solidną dawkę wiedzy o dziejach i kształtowaniu się obrzędów sakramentu święceń (Nowy Testament, pisma patrystyczne, dekrety Soboru Florenckiego), aż po reformę Soboru Watykańskiego II (Konstytucja o liturgii, Pontyfikat rzymski 1968). Ks. Golec z dużą wprawą wyjaśnia nam tutaj ważną dla teologii kwestię trzech stopni sakramentu święceń (biskupi, prezbiterzy, diakoni). Prowadzona przez niego refleksja zmierza ku agendom liturgicznym, w których wskazuje na obrzędy i rytuały powiązane z tematyką sakramentu święceń prezbiteratu. Są to organizacja i przebieg Mszy prymicyjnej, jubileuszu kapłańskiego, a także tygodnia modlitw o powołania. W przypadku Mszy prymicyjnej cenna wydaje się uwaga doktoranta dotycząca tzw. błogosławieństwa papieskiego (udzielanego na zakończenie Mszy przez prymicjanta), które choć wymienione przez wiele agend diecezjalnych, nie znajduje się jednak w obowiązującym dziś *Obrzędzie błogosławieństw*.

Druga część rozdziału czwartego skupia się na sakramencie małżeństwa. Rys historyczny nakreślony przez ks. Golca dotyczy świadectw jakie odnajdujemy na temat instytucji małżeństwa nie tylko na kartach Starego Testamentu, ale również w kulturze starożytnej Grecji i Rzymu. Ważne jest tu oczywiście nawiązanie do teologii małżeństwa w Nowym Testamencie, a potem przywołanie świadectw pisarzy wczesnochrześcijańskich (Tertulian, Ambroży z Mediolanu, Augustyn z Hippony) oraz średniowiecznych ksiąg liturgicznych (Mszał z Rouen, Mszał z Bobbio) i dekretów soborów. Celem, do którego zmierza prowadzona refleksja, są obrzędy małżeństwa

zawarte w *Rituale Romanum* 1614, przeznaczonej dla diecezji polskich wersji tej księgi z 1927 roku, a także teologia małżeństwa obecna w źródłach związanych z *Vaticanum II* (Konstytucja o liturgii, Konstytucja dogmatyczna o Kościele, *Rituale romanum* 1969, *Kodeks Prawa Kanonicznego*, *Katechizm Kościoła Katolickiego*). Ks. Golec przywołuje tu także myśl ważnych teologów naszych czasów, najpierw Jana Pawła II (*Familiaris consortio*), a potem kard. G.L. Müllera, który uważa, że teologia małżeństwa Soboru Watykańskiego II stanowi zachętę do stworzenia bardziej personalistycznej koncepcji małżeństwa (ujęcie integralne, obejmujące relacje miłości osób oraz prokreację). Ten obfity w treści wstęp teologiczno-historyczny prowadzi nas do polskich agend liturgicznych, w których znajdujemy teksty obrzędów sakramentu małżeństwa (*Vademecum Liturgiczne Kapelana*), duży wybór błogosławieństw narzeczonych powiązanych z zaręczynami, a także błogosławieństw związanych z jubileuszem małżeństwa. Warto zaznaczyć, że także tutaj czytelnik zostaje ubogacony przez autora rozprawy dużą dawką wiedzy historycznej i teologicznej dotyczącej obydwu wskazanych obszarów błogosławieństw. Oprócz tego ks. Golec przybliży znajdujące się w agendach modlitwy oraz błogosławieństwa w wyznaczonych przez Kościół okresach roku liturgicznego (np. Kwartalne dni modlitw o chrześcijańskie życie rodzin), czy też w szczególnych sytuacjach życiowych rodzin (s. 208-209-211). Ta część pracy wydaje się szczególnie cenna, gdyż wskazuje bezpośrednio na poważne problemy egzystencjalne człowieka, w które Kościół poprzez błogosławieństwo może wnieść Boże lekarstwo, pomoc i nadzieję. Są to np.: niepłodność, opuszczenie przez współmałżonka, cierpienie w skutek rozłąki z bliskimi (emigracja zarobkowa, więzienie), uzależnienia i nałogi. Te duszpasterskie i liturgiczne formy wsparcia posiadają, jak słusznie zauważa ks. Golec, rysy eklezjologii *Vaticanum II*.

Piąty rozdział rozprawy ks. Golca dotyczy błogosławieństw. Tutaj również autor przeprowadza nas podobnie jak wcześniej poprzez dzieje kształtowania się wskazanego obrzędu. Dowiadujemy się więc najpierw co o błogosławieństwach mówią: Stary i Nowy Testament oraz pisma wczesnochrześcijańskie. Doktorant przypomina też księgi liturgiczne, w których zawarte zostały formuły błogosławieństw: średniowieczne sakramentarze, *Pontificale romano-germanicum* z ok. 950 r., Pontyfikał Duranda XIII w., a przede wszystkim trydenckie *Rituale romanum* 1614 oraz jego wersję z 1925 r. przeznaczoną dla diecezji polskich (zawierała 75 błogosławieństw niezarezerwowanych oraz 13 zastrzeżonych dla biskupa). W dalszej części ks. Golec przypomina, co o błogosławieństwach (sakramentaliach) mówią Konstytucja o liturgii i współczesne dokumenty Kościoła, zwłaszcza zaś odnowiona po Soborze Watykańskim księga *De benedictionibus* (1984), w tym jej polska edycja z 1993 roku. Autor dysertacji bardzo szczegółowo wprowadza nas w strukturę tych ksiąg, a także schematy odnowionych obrzędów błogosławieństw, wyjaśniając ich teologię także poprzez przywołanie instrukcji Konferencji Episkopatu Polski a nawet statutów II Polskiego Synodu Plenarnego (1991-1999). Materiał ten stanowi solidny fundament dla zaprezentowania tego, co o błogosławieństwach mówią zebrane przez ks. Golca agendy liturgiczne i podręczniki. Zbiór znajdujących się w nich tekstów dzieli on na dwie grupy: błogosławieństwa dotyczące osób oraz błogosławieństwa dotyczące rzeczy. Do grupy pierwszej zalicza doktorant np. doroczne błogosławieństwo rodzin (związane zwyczajowo z wizytą kolędową), błogosławieństwo dzieci, starców (zwłaszcza osób mieszkających w placówkach opieki), katechetów (znajdujące się tylko w agendzie diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej), pielgrzymów, podróżujących. W tej części opisane zostały też obrzędy błogosławieństw osób pełniących funkcje liturgiczne: ministrantów oraz śpiewaków należących do scholii, lektorów, a także szafarzy nadzwyczajnych Komunii świętej. W grupie drugiej odnajdujemy

błogosławieństwa, których podmiot stanowią rzeczy, a więc np. figura Matki Bożej Fatimskiej, pomnik papieża Jana Pawła II, wieża oraz dach kościoła, okręt (statek), okno życia, a nawet orzechy i miód (św. Świerad, diecezja tarnowska). W konkluzjach autor rozprawy słusznie zauważa, że istnieje dziś duża potrzeba tworzenia nowych formuł błogosławieństw, czego przykładem mogą być przytoczone wyżej tytuły.

Ostatni rozdział pracy ks. Golca dotyczy obrzędów pogrzebu i modlitw za zmarłych. Doktorant przypomina tu najpierw świadectwa Starego Testamentu oraz tradycji judaistycznej (np. *Kadisz*), a także kształtowanie się chrześcijańskich obrzędów funeralnych, które w pierwszych wiekach mocno akcentowały paschalny wymiar śmierci (Augustyn z Hippony, *Ordo Romanus*). Ważnym jest tutaj również przypomnienie o najstarszych świadectwach liturgii pogrzebu na ziemiach polskich, które odnajdujemy w dwóch źródłach: *Sakramentarzu tynieckim* oraz *Agendzie biskupa wrocławskiego Henryka I z Wierzba*. Ks. Golec przypomina też jaki wkład w tym obszarze miało trydenckie *Rituale romanum* 1614 oraz wydane w 1963 r. dla Kościoła w Polsce *Collectio Rituum*. Zgodnie z ustaloną we wcześniejszych rozdziałach zasadą również tutaj doktorant prowadzi nas do skarbca liturgicznego *Vaticanum II*, jakim jest Konstytucja *Sacrosanctum Concilium*, *Kodeks Prawa Kanonicznego*, *Katechizm Kościoła Katolickiego*, a przede wszystkim odnowiona po soborze księga *Ordo exsequiarum* (1969, wyd. pol. 1977 oraz 1990). Materiał ten ubogaca przywołanie głównych myśli i przesłania dotyczącego obrzędów pogrzebu, które ks. Golec odnalazł w *Dyrektorium i pobożności ludowej i liturgii* oraz w statutach II Polskiego Synodu Plenarnego.

Główną część rozdziału szóstego stanowi przybliżenie zawartości agend diecezjalnych we wskazanym tu obszarze. Doktorant omawia najpierw obrzędy pogrzebu dzieci zmarłych przed urodzeniem, które stanowią, jak słusznie zauważa, niezmiennie dziś ważne i aktualne przypomnienie o godności wszystkich poczętych jako istot ludzkich. Dalszy materiał to znajdujące się w agendach i podręcznikach błogosławieństwa wyrażające nie mniej ważne towarzyszenie wspólnoty Kościoła tym, którzy przeżywają żałobę związaną z dramatem utraty bliskich. Chodzi tu o rodziców cierpiących z powodu śmierci dziecka, dzieci doświadczające śmiercią rodziców, małżonka przeżywającego śmierć współmałżonka, a także członka rodziny cierpiącego z powodu dokonanej aborcji. W zgromadzonych przez ks. Golca źródłach odnajdujemy też błogosławieństwo pomnika lub krzyża nagrobego, błogosławieństwo kaplicy przedpogrzebowej, jak również schematy nabożeństwa „wypominkowego” oraz procesji żałobnej na dzień 1 i 2 listopada. Doktorant z wielkim zaangażowaniem opisuje te propozycje pastoralne, przybliżając jednocześnie dzieje ich kształtowania się oraz teologię (misterium paschalne, eschatologia). Z całą pewnością teksty te stanowią dużą pomocą w duszpasterstwie parafialnym.

2. BIBLIOGRAFIA

Praca doktorska ks. Golca została należycie udokumentowana. Potwierdzeniem tego są obszerne przypisy w liczbie 2647 oraz bibliografia końcowa, która jest zasadniczo w sposób kompletny sporządzona. Doktorant wyróżnił w niej najpierw źródła (I), włączając do tego działu: dokumenty Soboru Watykańskiego II, nauczanie papieży, dokumenty Stolicy Apostolskiej oraz dokumenty Kościoła w Polsce. W osobnym dziale (II) zamieścił księgi liturgiczne, a w kolejnym (III) zgromadzone na potrzeby rozprawy agendy liturgiczne. Można tu oczywiście polemizować z tego typu podziałem i sugerować jego zmianę, by np. agendy i podręczniki diecezjalne uwzględnione były jednak jako źródło główne czy też podstawowe

niniejszej pracy, a księgi liturgiczne oraz dokumenty Magisterium jako źródła uzupełniające. Tę decyzję pozostawiam jednak autorowi, zwłaszcza przed ewentualną publikacją rozprawy w formie książkowej. W dalszej części bibliografii wyróżnione zostały opracowania oraz literatura pomocnicza. Odnalazłem tu m.in. dzieło ks. prof. Zbigniewa Wita pt. *Troska o człowieka chorego w świetle polskich rytuałów potrydenckich (1631-1963)*, Lublin 1995. Myślę, że warto przywołać tę publikację oraz nazwisko jej autora już we wstępie recenzowanej rozprawy, tuż obok nazwisk profesorów, którzy podejmowali badania nad rytuałami i agendami liturgicznymi (ks. Nowak, ks. Pałęcki). Niewłaściwym wydaje się też zamieszczenie w dziale literatury pomocniczej wczesnochrześcijańskiego dzieła *Traditio Apostolica*. Jak już wcześniej wskazywałem przede wszystkim warto tu sięgnąć po polskie, a nie niemieckie tłumaczenie tego tekstu, a potem ulokować je mimo wszystko w dziale źródeł.

Szkoda, że jako ostatnia część bibliografii nie został uwzględniony przez doktoranta dział pt. Słowniki, leksykony, encyklopedie. W dziale tym autor mógłby wskazać czytelnikowi publikacje leksykonograficzne, które przecież przywołuje wielokrotnie w swojej rozprawie (*Encyklopedia katolicka, Słownik teologii biblijnej, Leksykon liturgii* i inne).

3. OCENA MERYTORYCZNA

Opracowany przez ks. Golca temat obrzędów sakramentów i sakramentaliów w agendach liturgicznych diecezji Kościoła w Polsce w świetle reformy liturgicznej *Vaticanum II* został przedłożony w recenzowanej pracy w sposób umiemy i wystarczający. Wartość przeprowadzonych badań pogłębia fakt osobistego zaangażowania autora w sprawy liturgii i duszpasterstwa, zwłaszcza w parafii, w której pełni urząd proboszcza. Dysertacja doktorska ks. Golca jest rzetelną i ciekawą rozprawą, ważną zwłaszcza dla tych, którym bliska jest dziś troska o sprawy liturgii, jej właściwą celebrację i szlachetne piękno. Można więc żywić nadzieję, że wyniki przeprowadzonych przez doktoranta badań przysłużą się, czy też dopomogą redaktorom reedycji agend liturgicznych, czy też autorom całkowicie nowych kompozycji tego typu, które zgodne będą z zapisami i duchem ksiąg liturgicznych i dokumentów *Vaticanum II*.

4. OCENA FORMALNA

Rozprawę doktorską ks. Golca od strony formalnej oceniam wysoko. Autor wykazał się znajomością warsztatu naukowego. Poprawnie stosuje metodę historyczno-opisową oraz historyczno-porównawczą, wykorzystując je w ukazaniu związku współczesnych obrzędów liturgicznych (zwłaszcza zawartych w agendach) z tradycją minionych wieków oraz przy konfrontacji wniosków z poglądami innych autorów (we wstępie można było o tym szerzej powiedzieć). Na pochwałę zasługują obszerne i głębokie analizy oraz syntezy biblijne i patrystyczne, a także te, dotyczące dawnych i współczesnych dokumentów Kościoła. Praca ks. Golca ma bowiem charakter analityczno-syntetyczny. Przy dużych jej walorach, należy jednak otwarcie zauważyć, że zakończenie rozprawy jest chyba zbyt krótkie. Posiada zaledwie dwie i pół strony, co mocno zaskakuje czytelnika. A przecież autor zamieścił w zwieńczeniach poszczególnych paragrafów i rozdziałów odpowiednie podsumowania i wnioski. Już samo tylko zebranie w jednym miejscu tego dużego materiału i odpowiednie przeredagowanie go,

dałoby znacznie większy i bardziej wyczerpujący sposób zakończenia pracy, obszerniejszą formę jej zakończenia.

Choć rozprawa ks. Golca napisana jest poprawną polszczyzną, to zdarzają się w niej błędy natury stylistycznej, co należy uporządkować przed ewentualną publikacją książkową. Podaję niektóre z nich:

s. 30, pierwszy akapit, jest: W Starym Testamencie trzeba zwrócić uwagę na dwie księgi: Księgi Mądrości oraz Księgi Daniela.

s. 33, pierwszy akapit, jest: ...podobnie jak Opat z Milewy...

s. 35, pierwszy akapit, jest: W dalszych punktach *Katechizm* dzieli sakramenty na umarłych (chrzest, pokuta) i żywych (bierzmowanie, Eucharystia, namaszczenie chorych, kapłaństwo małżeństwo). Powinno być: dzieli święte znaki na sakramenty umarłych i sakramenty żywych..

s. 47, przy wzmiance o rytuale bp. Karola Hohenzollerna z 1800 r. jest w przypisie: W. Nowak, *Agendy ....* Tymczasem autorem opracowania dotyczącego tego rytuał jest ks. Piotr Towarek.

s. 58, pierwszy akapit: Podręczniki wskazują, że gdy odnowienie odbywa się podczas Mszy świętej, następuje homilia. Powinno być chyba: odnowienie przyrzeczeń chrzcielnych.

s. 77, akapit trzeci: Według nich chleb używany do konsekracji musi być świeży (nie pochodzić z dnia poprzedniego) (styl).

s. 125, pierwszy werset, jest: z arką przymierza.... Chyba jednak wielkimi literami: z Arką Przymierza; Ta sama s. 125, jest: Na wschodzie rozwinęły się krótsze procesje... Powinno być: Na Wschodzie...

Str. 120-121 doktorant mówi o celu nabożeństwa czterdziestogodzinnego, wyjaśnia ten cel, opisuje sposób adoracji, wskazuje na potrzebę łączenia go z Mszą świętą, ale w tekście ani razu nie pada, że to agendy liturgiczne (podręczniki) o tym mówią. Oczywiście widzimy w przypisach odniesienia do agend, ale w tekście głównym brak tego odniesienia. Podobnie jest w wielu innych miejscach prowadzonej narracji.. Wprowadzenie dopowiedzeń o agendach pomogłoby z pewnością czytelnikowi.

s. 144, akapit pierwszy: Oracja końcowa prosi o nawrócenie ludu i spełnienie jego prośb. (styl)

s. 164, Stan taki trwał aż do Piusa XII, który w 1947 r. orzekł.... (styl).

s. 186, po środku strony jest: Wynika ona przede wszystkim z tego, iż niewiasta jest wyjęta z Adama oraz niego utworzona... (styl)

s. 194, pierwszy akapit a także w przypisie oraz w bibliografii s. 351: jest. G. Muller. Należy ten błędny zapis nazwiska poprawić, powinno być: G.L. Müller.

s. 212-213, w przypisach jest: *Słownik teologii biblijnej*, X.L. Dufour (red.), Poznań 1985, s. 83, 84, 85. A przecież każde hasło w tym słowniku ma swojego autora. W tym przypadku jest to Jacques Guillet. Przed ewentualnym wydaniem pracy w formie książki warto tu wprowadzić

prawidłowy zapis: J. Guillet, *Błogosławieństwo*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X.L. Dufour, Poznań 1985, s. ....

5. PYTANIA DO DYSKUSJI

1. Jakimi agendami (podręcznikami) posługują się dziś księża diecezji elbląskiej? Czy jest potrzeba przygotowania osobnej, nowej agendy liturgicznej dla tego Kościoła lokalnego? Jakie osobliwości (związane z diecezją) umieściłby w niej doktorant jako jej redaktor?
2. W rozdziale dotyczącym błogosławieństw doktorant podzielił błogosławieństwa (zawarte w agendach) na błogosławieństwa: osób i rzeczy. Rodzi się pytanie, czy agendy uwzględniają też, albo czy powinny uwzględniać dziś obrzęd błogosławieństwa zwierząt? np. w dzień św. Rocha, św. Franciszka z Asyżu?

6. OCENA OGÓLNA I WNIOSEK KOŃCOWY

Wskazane wyżej miejsca do korekty, czy też wcześniejsze uwagi, nie umniejszają w żaden sposób wartości przedłożonej rozprawy. Temat zamieszczony w tytule został umiejętnie opracowany i zaprezentowany. Autor osiągnął swój cel, gromadząc jako źródła swojej pracy nie tylko diecezjalne agendy liturgiczne, ale także dokumenty Kościoła, dołączając doń pokaźny wybór opracowań. Wykazał się dojrzałością w swoich wypowiedziach, umiejętnością szkicowania analiz i syntez oraz prezentacji swoich poglądów, czy też polemiką z innymi badaczami. Nade wszystko zaś potwierdził, że przynależy do pokolenia duchowych spadkobierców oraz realizatorów myśli Soboru Watykańskiego II. Jego rozprawa stanowi nowy i oryginalny wkład w tym właśnie obszarze. Co ważne, może ona stanowić cenną i konkretną pomoc w badaniach oraz pracach (zwłaszcza w redagowaniu kolejnych agend), prowadzonych na gruncie liturgiki, czy też teologii pastoralnej.

Podsumowując stwierdzam, że rozprawa pod względem merytorycznym i formalnym spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim, w związku z czym stawiam wniosek o dopuszczenie ks. mgr. lic. Łukasza Golca do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

ks. dr hab. Piotr Towarek
Katedra Teologii Pastoralnej i Katechetyki
Wydział Teologii
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Elbląg, dn. 12 marca 2025